

С. А. ДРОБОТОВ. ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОХОРОННОЇ ФУНКЦІЇ ПРАВА: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Досліджується специфіка забезпечення охоронної функції права. Особлива увага приділяється аналізу теоретичних і методологічних підходів до наукового тлумачення поняття охоронної функції, характеристики механізмів і гарантій її реалізації. Автор визначає основні проблеми реалізації охоронної функції права, а також її роль в загальній системі спеціально-юридичних функцій права.

Ключові слова: право, охоронна функція, правова держава, суспільні відносини, правопорядок.

Исследуется специфика обеспечения охранительной функции права. Особое внимание уделяется анализу теоретических и методологических подходов в научной интерпретации понятия охранительной функции, характеристике механизмов и гарантий ее реализации. Автор определяет основные проблемы реализации охранительной функции права, а также ее роль в общей системе специально-юридических функций права.

Ключевые слова: право, регулятивная функция, правовое государство, общественные отношения, правопорядок.

The article investigates the specificity of maintenance of the law protective function. The special attention is given to the analysis of the theoretical and methodological approaches in scientific interpretation of the law protective function concept, characteristic of mechanisms and guarantees of its realization. The author determines the basic problems of realization of the law protective function, shows its role for the general system of legal functions of the law.

Key words: law, regulative function, state of law, social relations, legal order.

Вплив права на суспільні відносини, який зумовлює його суспільну роль і його призначення як одного з ключових факторів соціального і державного розвитку ставить перед наукою теорії і права цілий ряд проблем, що пов'язані з дослідженням функцій права. Дійсно, вказуючи на існування безпосередньої кореляції між сутністю права та його впливом на суспільні відносини, ми тим самим робимо аналіз питання функцій права одним з найбільш значимих об'єктів юридичних, і зокрема – теоретико-правових, досліджень. Більше того, вивчення функцій права не просто як окремих напрямків його впливу на певні групи чи типи суспільних відносин, а саме як системи, кожен з елементів якої постійно взаємодіє з іншими, змушує максимально уважно поставитись до процесу виявлення тих детермінант та факторів, які зумовлюють трансформацію окремих функцій права у тих чи інших історичних або соціальних обставинах, підносять соціальну значимість конкретних функцій права. У цьому сенсі набуває особливої значущості аналіз тих функцій права, які традиційно у науці теорії держави і права відносяться до групи «основних». Однією з таких основних функцій права, яка випливає з самого змісту цього поняття, є охоронна функція, генеза якої викликає на потребу охорони суспільних відносин, що здійснюється за допомогою права тими чи іншими правовими методами і способами¹. У цьому сенсі достатньо згадати визначення права, яке запропонував О. Лейст. Нагадаємо, що відповідно до позиції цього відомого російського дослідника, сутнісне визначення права передбачає його тлумачення як «нормативної форми упорядкування, стабілізації

і відтворення суспільних відносин, яка підтримується та охороняється засобами юридичного процесу і державним примусом»². Таким чином, як бачимо, вже в самій вихідній дефініції права міститься імпліцитне посилення на регулятивну та охоронну функцію, які описуються не як випадкові або зовнішні властивості права, а саме як вираження його глибинної сутності та змісту.

Актуальність науково-правового дослідження охоронної функції права зумовлюється як загальнотеоретичними і методологічними, так і цілим рядом практичних причин. Перш за все необхідно наголосити, що у сучасній юридичній літературі зустрічається декілька відмінних методологічних підходів до визначення змісту і призначення цієї функції. Зокрема потребує на свого уточнення питання щодо соціальної ролі охоронної функції права в частині можливості її редукції виключно до процесу усунення небезпечних, нетипових або шкідливих для даного суспільства відносин. Тобто наразі існує об'єктивна необхідність у формулюванні чіткої позиції в частині наукової обґрунтованості тлумачення охоронної функції виключно як своєрідного «негативного прояву» регулятивної функції. По-друге, актуальність дослідження охоронної функції пояснюється тим, що переважно у теоретико-правових дослідженнях основна увага надавалась саме регулятивній функції права, тоді як охоронна функція залишалась поза межами дослідницької уваги. Це спричинило виникнення певного перекосу в частині ступеня висвітлення змісту та специфіки регулятивної і охоронної функції. Очевидно, що цей дисбаланс не може бути пояснений «другорядною» роллю самої охоронної функції, оскільки обидві ці функції є тісно взаємопов'язаними, доповнюють одна одну і реалізуються саме як діалектична єдність двох напрямків правового впливу, якими є правове регулювання і правова охорона. При цьому положення про те, що реалізація охоронної функції можлива лише за умови наявності системи позитивних регулятивних норм засвідчує не її похідний характер, а лише те, що забезпечення цілеспрямованого правового впливу на суспільні відносини пов'язано як з регулюванням, так і з охороною найважливіших для суспільства типів відносин, цінностей, принципів тощо. По-третє, розробка наукової основи для подальших державотворчих і правотворчих процесів в Україні не може не включати в себе концептуальну розробку і адекватне розуміння функцій права. Дійсно, розробляючи різноманітні програми розвитку тих чи інших інститутів держави і громадянського суспільства, залучаючи до цих процесів складні правові механізми і характеризуючи право як один з найбільш ефективних засобів впливу на суспільні відносини, ми тим самим визнаємо граничну актуальність теоретичної розробки поняття функцій права, і зокрема – його охоронної функції. Нарешті по-четверте, слід наголосити на тому, що в умовах становлення України як правової держави одним з незаперечних показників успішності просування у цьому напрямі є повнота та ефективність реалізації основних функцій права, які засвідчують не лише правову зрілість самої держави, але й вказують на усвідомлення державою виняткової ролі права у регулюванні суспільних відносин.

Таким чином, з огляду на актуальність дослідження охоронної функції права, у межах даної статті ми ставимо на меті надати загальний аналіз деяких теоретико-методологічних аспектів її забезпечення. Для досягнення цієї мети необхідно послідовно вирішити такі завдання: а) уточнити загальне поняття охоронної функції права, обґрунтувати дефініцію цієї функції, б) дослідити проблеми забезпечення охоронної функції права, в) встановити її специфіку та механізми забезпечення.

Звертаючись до тих наукових робіт, в яких висвітлюються загальні питання правової теорії, ми маємо констатувати, що проблеми визначення загальної системи функцій права вже неодноразово потрапляли до поля досліджень як вітчизняних, так і зарубіжних юристів. У цьому сенсі варто згадати імена таких дослідників як: С. Алексєєв, В. Графський, А. Гетьман, М. Козюбра, О. Лейст, В. Лемак, С. Максимов, О. Мартишин, Н. Оніщенко, М. Панов, О. Петришин, С. Погрібняк, В. Тимошенко, О. Тихомиров, М. Хаустова, М. Цвік, О. Ющик, І. Яковюк. Як правило охоронна функція класифікується як одна з двох фундаментальних спеціально-юридичних функцій права наряду з регулятивною функцією³. Утім, вже на цьому етапі можна зустріти істотні відмінності між різними підходами. Зокрема, на думку одних вчених, охоронна функція права має похідний характер від регулятивної функції і вступає в дію виключно після того як було забезпечене правове регулювання тих чи інших суспільних відносин: «охоронна функція... є похідною від регулятивної функції і покликана її забезпечувати, оскільки охорона та захист починають діяти тоді, коли порушується нормальний порядок розвитку тих або інших соціальних зв'язків, коли йому перешкоджають конкретні вади»⁴. В основі такої аргументації лежить положення, що охорона правопорядку або застосування по відношенню до порушників правового порядку будь-яких заходів покарання передбачає наявність і чітке закріплення тих норм, відповідно до яких: а) встановлюється факт правопорушення; б) визначається ступінь винності суб'єкта правопорушення; в) вирішується питання щодо характеру покарання і застосування превентивних заходів – у разі такої можливості – з метою унеможливлення подібних правопорушень у майбутньому. При цьому самі юридичні норми інтерпретуються як акт реалізації регулятивної функції, що з необхідністю змушує визнати так би мовити «вторинний» характер охоронної функції.

На відміну від цього, інші дослідники вважають, що встановлення подібного пріоритету не є коректним за тієї причини, що і регулятивна і охоронна функції права є двома тісно пов'язаними засобами забезпечення головного соціального призначення права, що полягає у впорядкуванні суспільних відносин. Забезпечення їх стабільності й стійкості. У зв'язку з чим варто навести думку В.Червонока, який обґрунтовує зв'язок цих функцій через аргумент їх транзитивності. Справді, ми можемо описати дію охоронної функції права у регулятивних термінах і навпаки – дію регулятивної функції у термінах правової охорони. У такому разі ми отримуємо наступну формулу: «через охоронну функцію право регулює поведінку суб'єктів, а через регулятивну – охороняє і захищає соціальні цінності»⁵. Повністю погоджуючись з цієї позицією, вважаємо за потрібне додати, що в основі наведеної вище аргументації щодо «похідного характеру» охоронної функції лежить отождошення таких понять як «правове регулювання» і «нормативність». Насправді у загальнотеоретичному плані такий висновок не може вважатись обґрунтованим, оскільки юридичні норми можуть виконувати різні завдання, спектр яких не вичерпується лише правовим регулюванням, що тлумачиться як встановлення певних позитивних правил соціальної взаємодії. Дійсно, виходячи з загального розуміння юридичної норми як «обов'язкового еталону суспільно необхідної поведінки, який спираючись на можливість державного примусу, вступає інтегруючим началом»⁶, ми можемо вказати, що ці норми можуть не лише визначати моделі певної бажаної поведінки, але й встановлювати санкції щодо випадків порушення очікуваної суспільством і державою від різних суб'єктів правовідносин поведінки. Причому заборона певних видів діяльності може реалізо-

уватись і поза її безпосереднім правовим регулюванням. Зокрема це стосується переважної більшості заборонених правом, або – протиправних, дій. У цьому сенсі заборонні норми діють не через первинне встановлення певної моделі «неправової поведінки» з її подальшою заборонаю, а просто визначають її неправомірність без будь-якого регулювання самої цієї не правової поведінки. Хоча, повертаючись до висловленого вище положення, радше проблему співвідношення регулятивної та охоронної функції права слід розв'язувати не через їх протиставлення, або через встановлення між ними причинно-наслідкових зв'язків, а через визнання їх визначальної взаємодоповнюваності і теоретико-методологічної транзитивності.

Іншою методологічною проблемою, яка виникає у контексті визначення поняття охоронної функції права, є питання щодо причин її актуалізації. Зокрема доволі часто висловлюється позиція, що сам факт набуття правом охоронної функції засвідчує про те, що у суспільстві мають місце порушення врегульованих правом загальноприйнятих моделей поведінки окремих суб'єктів правовідносин. Тобто, на відміну від регулятивної функції права, яка діє постійно і за будь-яких обставин (навіть тоді, коли суб'єкт правовідносин вирішує за певних причин не слідувати правовим нормам), охоронна функція права переходить з потенціального на актуальний рівень тільки тоді, коли вчинено правопорушення. При цьому саме правопорушення може мати різноманітні форми. Наприклад, згідно чинного національного законодавства України, адміністративним правопорушенням (проступком) визнається протиправна, винна (умисна або необережна) дія чи бездіяльність, яка посягає на громадський порядок, власність, права і свободи громадян, на встановлений порядок управління і за яку законом передбачено адміністративну відповідальність. У випадку вчинення адміністративного правопорушення настає відповідний вид юридичної відповідальності – адміністративна. Так само чинним законодавством передбачено й інші види відповідальності: кримінальна, цивільна, дисциплінарна, міжнародно-правова тощо. Останнім часом дедалі поширенішою стає положення про існування й інших видів юридичної відповідальності. Як приклад можна навести конституційно-правову відповідальність, яка у вузькому значенні, за словами О.Скрипнюка, є спеціальним галузевим видом юридичної відповідальності, що передбачений Конституцією і законами України⁷.

На противагу цьому, існує й інша група дослідників, які виходять з того, що охоронна функція права реалізується не лише після вчинення правопорушення, в режимі «*post hoc*», але має такий же постійний і неперервний характер, як і регулятивна функція. У цьому сенсі вже сам факт встановлення державно-правової заборони або санкції виступає достатньою підставою для того, щоби суб'єкти правовідносин утримувались від неправомірної чи протиправної поведінки. Таким чином, аналізуючи результати подібного впливу правових норм, можна стверджувати, що вони забезпечують охорону певних типів і видів суспільних відносин, що у телеологічному плані (тобто з погляду досягнення певної мети) реалізується саме охоронна функція права. Зокрема, як доводить Л.Морозова, охоронна функція права дається в знаки не лише у разі скоєння певного правопорушення (тобто коли ми маємо справу з об'єктивними наслідками свідомої або несвідомої протиправної поведінки індивідів), але й як засіб запобігання ймовірних правопорушень у майбутньому⁸. У цьому аспекті мова ведеться про превентивну

або упереджувальну роль охоронної функції, яка проявляється у тому, що суб'єкт правовідносин має адекватне знання і усвідомлення тих наслідків, які тягне за собою порушення встановленого законом правопорядку. На нашу думку, така позиція є значно більш аргументованою, адже охорона правопорядку далеко не завжди означає реалізацію процедури постійного юридичного покарання. До певної міри перший з описаних нами методологічних підходів містить у собі певну суперечність.

Справді, якщо охоронна функція вступає в дію лише після вчинення правопорушення, то тоді логічно слід визнати вона є тим більш ефективною, чим з більшою кількістю правопорушень ми маємо справу. Так само трансформується і розуміння правопорядку. Нагадаємо, що на доктринальному рівні правопорядок часто описується як «державно-правове явище, що виникає й існує там і тоді, де і коли у ньому зацікавлена державна влада, яка встановлює і підтримує правовий порядок, охороняє від порушень, а в необхідних випадках і захищає, оскільки без цього неможлива реалізація державних завдань, здійснення сутності, форми та функцій влади»⁹. З цих же позицій до тлумачення правопорядку підходить Ю. Ветютнев, який доводить, що незалежно від того, чи ми визначатимемо правопорядок у спеціально-юридичному аспекті (як стан суспільних відносин, який настає в результаті дотримання діючого права у повному обсязі), чи у загальнофілософському (як стан максимальної впорядкованості правового життя суспільства), ми маємо справу з певним режимом впорядкованості суспільних відносин, коли існуючі норми не порушуються і дотримуються всіма учасниками правовідносин¹⁰. Натомість, якщо охоронна функція тлумачиться як результат санкціонованого покарання за порушення правопорядку, то тоді правопорядок перетворюється з «режиму не порушення права» на «режим узаконеного покарання». Тобто реальний правопорядок виникатиме не у тому суспільстві де не порушуються юридичні норми, а у тому, в якому на максимальну кількість правопорушень припадає максимальна кількість покарань. Очевидно, що такий підхід істотно спотворює поняття ефективності правової охорони, яка вимірюється не кількістю правопорушень, а кількістю тих випадків, коли суб'єкти правовідносин підпорядковували свою поведінку діючим правовим нормам незалежно від того чи головним мотивом виступало переконання у справедливості цих норм, чи острах перед майбутнім покаранням. Таким чином, на нашу думку, описуючи охоронну функцію права, необхідно зазначити, що вона несе у собі два основні аспекти: кратичний (від старогрецького *kratos* – влада, сила) та превентивний. Перший з них, як було зазначено вище, пов'язаний із реакцією на протиправну поведінку і є наслідком вчинення правопорушення. Як слушно зазначає О.Поклонська, аби не набути репресивних властивостей, цей аспект реалізації охоронної функції права, має залишатися в рамках легітимності, чинного законодавства і відповідати корінним суспільним інтересам та універсальним природно-правовим принципам і критеріям цивілізованості¹¹. У цьому сенсі охоронна функція права не повинна перетворюватись на насилля, а має реалізовуватись виключно у відповідності до чинного законодавства. Причому всі застосовані законом санкції щодо вчиненого правопорушення не повинні перевищувати ту міру прийнятної для суспільства юридичної відповідальності, яка узгоджується з загальними принципами справедливості і гуманізму. Серед вітчизняних дослідників змістовний аналіз цих двох принципів надає С. Погребняк¹². Більше того, як зазначає згаданий автор, ця

вимога легітимності ставить за мету попередити появу такого позитивного права, яке саме по собі є свавіллям, є протиприродним, несправедливим і антигуманним позитивним правом¹³. Таким чином, по мірі розвитку права і правових систем можна спостерігати поступову ревізію і трансформацію тієї системи засобів юридичного покарання, які застосовуються по відношенню до тих осіб, якими було вчинено правопорушення. Інший аспект охоронної функції права – превентивний – діє не через визначення юридичної відповідальності за вже вчинені правопорушення, а через загальне встановлення системи санкцій, які застосовуватимуться до порушників правопорядку (незалежно від того, хто саме є суб'єктом цього правопорушення). Важливість цього аспекту охоронної функції права проявляється у тому, що вона не передбачає безпосереднього застосування жодних репресивних або карних заходів, адже йдеться виключно про інформування осіб про ті види поведінки, які є суспільно небезпечними, загрожують іншим особам, державі, порушують суспільну безпеку, загрожують свободі інших осіб тощо, а також про ті види юридичної відповідальності, які можуть застосовуватись у разі вчинення подібних протиправних дій.

Таким чином, досліджуючи охоронну функцію права, можна вказати на ряд її специфічних властивостей, які дозволяють чітко відмежувати її на теоретичному рівні від інших функцій права. По-перше, охоронна функція права завжди несе у собі необхідну і одночасно достатню інформацію для всіх без виключення суб'єктів правовідносин про те, які саме суспільні цінності і відносини охороняються правом. При цьому зазначені цінності можуть бути закріплені як на рівні конституційного права, так і відповідно до галузевого розподілу права. Наприклад, частина 1 статті 3 Конституції України встановлює: «Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю». Таким чином держава бере під свою охорону життя, здоров'я, безпеку, честь і гідність кожного громадянина. Ці ж самі цінності визначають і охоронні норми в окремих галузях права. Зокрема, у чинному кримінальному праві чітко визначені норми відповідальності за посягання на життя людини, її здоров'я, честь і гідність тощо. Причому, як зазначено у статті 12 КК, залежно від ступеня тяжкості злочини поділяються на злочини невеликої тяжкості, середньої тяжкості, тяжкі та особливо тяжкі: а) злочином невеликої тяжкості є злочин, за який передбачене покарання у виді позбавлення волі на строк не більше двох років, або інше, більш м'яке покарання; б) злочином середньої тяжкості є злочин, за який передбачене покарання у виді позбавлення волі на строк не більше п'яти років; в) тяжким злочином є злочин, за який передбачене покарання у виді позбавлення волі на строк не більше десяти років; г) особливо тяжким злочином є злочин, за який передбачене покарання у виді позбавлення волі на строк понад десять років або довічного позбавлення волі.

По-друге, охоронна функція забезпечує можливість впливу права на поведінку осіб через такі специфічні механізми як: встановлення заборон і санкцій, реалізація юридичної відповідальності тощо. Дієвість таких заборон, які забезпечують реалізацію охоронної функції права, залежить, з одного боку – від того, наскільки держава спроможна забезпечити принцип невідворотності покарання за вчинені правопорушення, а з іншого – наскільки у державі забезпечується принцип законності, адже саме рівність всіх перед законом, змушує конкретних суб'єктів правовідносин дотримуватись діючих правових норм і уникати протиправних дій, оскільки принцип законності не припускає жодних виключень і жодної нерівності (за ознакою майнового чи соціального стану, релігійної приналеж-

ності, службового становища тощо) щодо застосування заходів юридичної відповідальності. Нагадаємо, що наразі у науці теорії держави і права законність характеризується як особливий режим або процес діяльності держави та інших суб'єктів суспільних відносин, сути якого зводиться до трьох основних вимог: а) наявність добре продуманої системи правових законів і підзаконних нормативно-правових актів; б) точне і повне закріплення правового статусу всіх учасників правовідносин; в) точне і неухильне виконання і дотримання законів та інших нормативно-правових актів всіма посадовими особами і громадянами¹⁴. Про роль законності як фундаментального принципу організації і функціонування державної влади аргументовано пише О. Лукаш¹⁵. Дещо інші аргументи наводить і Л. Горбунова¹⁶, але в цілому її позиція є такою ж, адже, на її думку, саме принцип законності дозволяє забезпечити неухильність дотримання норм чинного законодавства і уникати ймовірні порушення законів держави. Таким чином усвідомлення принципу невідворотності юридичної відповідальності у разі вчинення правопорушення, а також змісту принципу законності забезпечує реалізацію охоронної функції права. Механізмами такої реалізації є насамперед: встановлення правових заборон щодо вчинення суспільно небезпечних або суспільно небажаних дій; наявність правових санкцій за вчинені протиправні дії (або бездіяльність); визначення видів злочинів та інших видів правопорушень; визначення правовідносин, які виникають у разі вчинення правопорушення; юридична відповідальність. При цьому всі ці механізми мають суто правовий характер, оскільки забезпечення охоронної функції держави передбачає застосування інших засобів і механізмів.

По-третє, необхідно відзначити, що охоронна функція права є тісно пов'язаною з рівнем розвитку правової культури і правової свідомості, оскільки вона безпосередньо залежить від якості та ступеня гуманності і справедливості тих начал, які закріплюються у діючому праві. Більше того, ефективна реалізація попереджувального впливу охоронної функції права можлива лише в умовах, коли громадяни мають достатній рівень правових знань, а також специфічний тип правової свідомості, в якій є укоріненими цінності права, свободи, справедливості, правопорядку. У цьому сенсі не можна не погодитися з позицією Н. Волковицької, яка визначає правову свідомість як «один з найважливіших елементів правової системи зі своєю складною і багаторівневою структурою, що являє суб'єктивне, нормативно значиме відображення правової дійсності у вигляді правових і юридично значимих знань, оцінок та установок, раціонального та емоційно-вольового характеру, що відбивають ретроспективне, сучасне і перспективне сприйняття права, яке є об'єктивною частиною реального правового життя і правового регулювання»¹⁷. Фактично у разі домінування у правовій свідомості нігілістичної настанови, ефективність реалізації охоронної функції права суттєво знижується, оскільки тоді у суб'єкта правовідносин формується свідомо настанови на зневажливе ставлення до права, а також на знецінення суспільно визнаних моделей поведінки. На початку минулого століття на цей феномен звертав увагу І.Ільїн, який досліджуючи різні форми правової свідомості (зокрема він виділяв здорову правосвідомість та уражену правосвідомість¹⁸) вказував на те, що функції права, а разом з ними і процес їх реалізації прямо залежать від того яким чином право сприймається громадянами, які цінності у ньому вбачаються і наскільки органічно воно входить в мережу суспільних відносин. Посилення тенденції до правового нігілізму та його домінування у суспільній правосвідомості практично повністю нейтралізують превентивний аспект охоронної функції права. Водночас останнім часом вказується й на такий фактор забезпечення охоронної функції права як пра-

вова ідеологія. Наприклад, В.Толстенко, переконливо доводить, що відсутність у сучасній правовій ідеології фундаментальних принципів правової і демократичної держави має негативний вплив як на стан правової свідомості в цілому, так і на реалізацію основних функцій права¹⁹.

Зважаючи на досліджені вище специфічні властивості охоронної функції права, ми можемо запропонувати визначення охоронної функції права у правовій державі як цілеспрямованого правового впливу, що знаходиться у тісному зв'язку з рівнем розвитку права, правової культури та правової системи, завдяки якому визначаються найважливіші суспільні відносини і цінності, що перебувають під охороною держави і суспільства, а також заборонені державою суспільно небезпечні і небажані діяння, примусові заходи щодо суб'єктів правопорушень, встановлюється юридична відповідальність за порушення закріплених правом моделей соціальної взаємодії та суспільної поведінки. При цьому специфікою реалізації охоронної функції у правовій державі є, з одного боку – урівноваження у ній кратичного і превентивного аспектів (принагідно зауважимо, що по мірі розвитку правової держави роль останнього з цих аспектів постійно збільшується), а з іншого – суспільна легітимність і гуманність механізмів та засобів впливу на тих суб'єктів, якими було вчинено правопорушення.

Загалом же, на думку автора, подальші дослідження охоронної функції права складають один з перспективних і одночасно найважливіших напрямів досліджень сучасної науки теорії держави і права.

1. *Теория государства и права* / Под ред. В. К. Бабаева. – М.: Юристъ, 2002. – С. 259.
2. *Лейст О. Э. Сущность права. Проблемы теории и философии права.* – М.: Зерцало, 2008. – С. 47.
3. *Загальна теорія держави і права* / За ред. М.В. Цвіка, О.В. Петришина. – Х.: Право, 2009. – С. 155-156.
4. *Малько А.В. Теория государства и права.* – М.: Юристъ, 2006. – С. 115.
5. *Червонок В. И. Теория государства и права.* – М.: ИНФРА-М, 2007. – С. 249.
6. *Хаустова М. Структура правової системи суспільства* // Вісник Академії правових наук України. – 2010. – № 1 (60). – С. 55-56.
7. *Скрипнюк О.В. Курс сучасного конституційного права України: академічне видання.* – Х.: Право, 2009. – С. 99.
8. *Морозова Л. А. Теория государства и права.* – М.: Изд-во Эксмо, 2005. – С. 194.
9. *Крисяк Ю. Соціальний і правовий порядок як реалізація ідеї права* // Право України. – 2004. – № 8. – С. 26.
10. *Ветютнев Ю.Ю. О правовой случайности и правовом хаосе* // Журнал российского права. – 2003. – № 7. – С. 76-77.
11. *Поклонська О. Співвідношення влади і права* // Право України. – 2010. – № 4. – С. 227.
12. *Погребняк С.П. Втілення принципу гуманізму в праві* // Вісник Академії правових наук України. – 2007. – № 1 (48). – С. 33-42; *Погребняк С.П. Справедливість змісту нормативно-правових актів як умова їх правомірності* // Вісник Академії правових наук України. – 2005. – № 2 (41). – С. 41-50.
13. *Погребняк С.П. Ознаки права в контексті сучасного праворозуміння* // Право України. – 2010. – № 4. – С. 168.
14. *Котюк В. О. Теория права.* – К.: Вентурі, 1996. – С. 110.
15. *Лукаш О.Л. Принцип законності та його значення для конституційного розвитку України* // Верховенство права у процесі державотворення та захисту прав людини в Україні: Матеріали VIII Всеукраїнської науково-практичної конференції (26–27 квітня, 2007 р.). – Острого: Правничий факультет Національного університету «Острозька академія», 2007. – С. 25-27.
16. *Горбунова Л.М. Історія дослідження ідеї та поняття законності* // Право України. – 2004. – № 2. – С. 3-8.
17. *Волковицька Н.О. Поняття правової свідомості та її структури: теоретичні і методологічні проблеми дослідження* // Юридична Україна. – 2010. – № 2 (86). – С. 33-34.
18. *Ильин И.А. Путь духовного обновления* // Путь к очевидности. – М.: Республика, 1993. – С. 264.
19. *Толстенко В.Л. Утверждения принципа верховенства права і розвиток правової ідеології: актуальні проблеми взаємозв'язку* // Верховенство права у процесі державотворення та захисту прав людини

в Україні: Матеріали ІХ Всеукраїнської науково-практичної конференції (Острог, 30–31 травня 2008 р.). – Острог: Вид-во Національного університету «Острозька Академія», 2008. – С. 62.